

ГЕТЬМАНСЬКА СПАДЩИНА: АПОКРИФІЧНА ПРОМОВА ПАВЛА ПОЛУБОТКА ПЕРЕД ПЕТРОМ І

Коли у 1991 р. Україна здобула незалежність, більшість її громадян не сумнівалися, що на їхню країну чекає блискуче економічне майбутнє. Протягом місяців, які передували референдуму про незалежність, українські газети писали про непропорційно великий внесок України до радянської казни і про її колосальний економічний потенціал. Медіа стверджували, що експертів з Дойче Банку вразила українська промислова інфраструктура, родюча земля та освічене і професійне населення. Вони передбачали, що на Україну чекає економічно стабільніше майбутнє, аніж на будь-яку іншу пострадянську республіку, зокрема і Росію. А навіть якби з українським економічним чудом, нагадували деякі письменники, щось склалося не так, то лишався ще й козир, про який не знали економісти, зате знали історики, – скарб, покладений у британський банк гетьманом Павлом Полуботком (†1724). Одна українська газета навіть стверджувала, що у золотому еквіваленті скарб Полуботка гарантуватиме кожному громадянинуві незалежної 52-мільйонної нації по 38 кг золота.

Віра в існування Полуботкового скарбу серед декого з очільників української інтелігенції була така сильна, що депутати Верховної Ради й письменники Володимир Яворівський і Роман Іваничук подали офіційний запит від українського уряду на розслідування долі золота британському прем'єр-міністру Маргарет Тетчер, коли та прибула до Києва у червні 1990 р. За чутками, Полуботок поклав золото до Банку Ост-Індської компанії у 1720-ті рр. Він надіслав туди кошти, передбачаючи, що незабаром його самого й Україну спіткають тяжкі часи. І справді, Полуботка невдовзі заарештували у Санкт-Петербурзі за звинуваченням у зраді. Російські урядовці, відряджені до України для розслідування «зради» Полуботка, так і не зуміли знайти діжки золотих монет, котрі начебто йому належали. Вважалося, що монети (за певними припущеннями, було до 200 тис. талерів) вдалося таємно переправити до Британії.

Українську делегацію, котра потрапила до Лондона у 1990 р., спіткало велике розчарування. Як і багато інших шукачів Полуботкового скарбу, ці

українці вийшли з Банку Англії з порожніми руками. Їм сказали, що гетьманових грошей не існує. Іронія полягала у тому, що навіть якби кошти знайшлися, українському урядові довелося б боротися за них не лише з Банком Англії, а й із численними нащадками самого Полуботка. Історичні дані про цю справу щонайменше непевні, а оскільки чіткого поділу на особисту скарбницю гетьмана і скарбницю Гетьманату не існувало, то нині було б майже неможливо встановити, чиє ж золото поклали до Банку Ост-Індської компанії – українське чи самого Павла Полуботка і його родини. І справді, першими претензії на загадковий скарб заявили не уряди – царський, радянський чи український, а нащадки Полуботка¹.

Про можливе існування скарбу вперше стало відомо у 1880-ті рр. Один із численних нащадків Павла Полуботка, граф Григорій Милорадович, як представник роду Полуботків подав перші запити про гетьманове золото у банки Лондона. У відповідь його запевнили, що золото Полуботка – не більше ніж міф. Він розмістив повідомлення про це в одній із провідних російських газет того часу – «*Новое время*», проте для більшості нащадків і потенційних спадкоємців воно не було переконливим. Нарешті у містечку Стародуб, центрі спадкових земель роду Полуботків, зібралось кілька сотень потенційних спадкоємців, щоб розробити стратегію пошуків.

«Стародуб, 15 січня» – так починалася стаття в одній російській газеті на початку 1908 р.:

Там зібрався великий з'їзд нащадків гетьмана Полуботка з усіх куточків Російської держави – з Санкт-Петербурга, Москви, Києва, Харкова, Полтави, Хабаровська, Чити, Уфи, Одеси, Херсона, Донської області, Саратова, Кронштадта, навіть з Галичини. Ще ніколи до Стародуба – тихого збідного провінційного містечка – не з'їжджалося стільки іноземців.

Спадкоємці зібралися у Стародубі на заклик, розміщений у російських газетах Олександром Рубцем, колишнім професором Санкт-Петербурзької консерваторії і також нащадком гетьмана. В оголошеннях було вміщено перелік родин, котрі входили до розлогого клану Полуботків, і представників, яких Рубець хотів побачити у Стародубі. Список очолювали графи Чудовичі; за ними йшли Кулябки-Корецькі, Немировичі-Данченки, Борозни, Миклашевські і Шираї. Усього у списку фігурувало 39 родин; за чутками, його було укладено у 1840-ті рр. на запит британської скарбниці.

¹ Yekelchuk S. *Cossack Gold: History, Myth, and the Dream of Prosperity in the Age of Post-Soviet Transition* // Canadian Slavonic Papers. 1998, no 40. P. 311–325; Малишевський І. *Детектив з гетьманським золотом* // Дзеркало тижня. 2001, 22–28 грудня; Содоль С. *Історія однієї спадщини. Як СРСР і Великобританія боролися за клад Полуботка* // Поступ. 2001, 21 липня; Плачинда С. *Козак – душа правдивая: повісті, есе, фрески з історії Києва*. К., 2006. С. 177 і далі.

Російські газети стежили за розгортанням Полуботківської саги до кінця року. Головний фахівець з історії українського козацтва Дмитро Яворницький і його друг, московський журналіст Володимир Гіляровський, вважали всю цю історію розіграшем. Останньому видавалося, що жертва царя і захисник прав та свобод Гетьманату Полуботок був не з тих, хто збирає величезні скарги і потай вивозить їх до Британії. Він написав у газеті *«Русское слово»*:

Павло Полуботок став у Малоросії легендарним борцем за свободу. Розповідають, що Петро I раз по раз приходив до його камери, проте гетьман не пішов на жодні поступки. Історики цитують, що Полуботок, гримлячи ланцюгами, відповів цареві: «Я борюся за свою батьківщину, тож не боюся ані пут, ані темниць, і краще мені загинути найстрашнішою смертю, аніж стати свідком загибелі мого народу». Відвідини Петром I Полуботкової в'язниці зображено на великому полотні одного з південних художників. Я бачив його давно, вже не пам'ятаю, як звали митця. Проте я добре пам'ятаю камеру, ланцюги і дві могутні героїчні постаті у напівтемряві. Таким був гетьман Павло Полуботок. Очевидно, він був не з тих, хто поклав би рублі в лондонський банк! Та ще й за тієї доби! Усі ці мільйони – цілковита брехня. Немає ніяких мільйонів Полуботка у жодному лондонському банку. Є тільки російські шахраї, котрі почали діяти давним-давно: шукають те, чого не існує, і покладаються на людську віру в мільйони. Тим часом по самій Москві десятки людей готові рушити на пошуки Полуботкового міфічного скарбу¹.

Гіляровський мав рацію: мільйони Полуботка справді були розіграшем. Їх не знайшли ані нащадки гетьмана, ані уряд незалежної України. Щоправда, заперечуючи один пов'язаний із гетьманом історичний міф, Гіляровський некритично приймає інший – про передсмертне протистояння гетьмана і всемогутнього царя, з якого гетьман вийшов переможцем завдяки своїм чеснотам. Саме сталість цієї традиції призвела до того, що міф про Полуботкове золото знов ожив у 1990-ті рр. у версії, за якою лише незалежна Україна могла претендувати на гетьманові скарги. Таку традицію створила передовсім *«Історія Русів»*, у якій невідомий автор виклав найбільш повну версію промови Полуботка. Ця книжка і надихнула російського художника Василя Волкова на драматичне полотно, що так вразило Гіляровського².

Першим дослідником, який висловив сумніви щодо достовірності наведеної в *«Історії Русів»* промови Полуботка, був народник Олександр Лазаревський, котрий вважав, що визискувач народних мас, великий зем-

¹ Гіляровський В. *Аже-миллионы гетьмана Полуботка* // *Русское слово*. 1908, 8 (21) грудня.

² *История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, Архиепископа Белорусского*. М., 1846. С. 226–231.

левласник Полуботок не міг бути автором такої патріотичної і сповненої любові до свого народу промови. Після публікації есе Лазаревського у середині XIX ст. ніхто з дослідників не сприймав усерйоз автентичність цього тексту. Віра в його достовірність збереглася тільки серед журналістів на кшталт Гіляровського. Але якщо Полуботок не виголошував промови, хто був її автором і які думки він хотів поширити та легітимувати, прикриваючись іменем невинно убієнного гетьмана? Саме на ці питання і має дати відповідь наша невелика стаття. Її основним (і майже єдиним) фокусом є текст *«Історії Русів»*¹.

У центрі Полуботкового образу в *«Історії Русів»* – його подорож до Санкт-Петербурга й ув'язнення в Петропавлівській фортеці за наказом Петра І. Хоча в основі цієї оповіді, що закінчується смертю гетьмана, лежать реальні історичні події, вона від початку обросла флером легенди. Історичний Павло Полуботок більшу частину свого життя бунтарем не був (він народився близько 1660 р.), тож погано надавався для прославлення. Він належав до тих небагатьох козацьких старшин, котрі не мали добрих стосунків з Іваном Мазепою. Через це Полуботок став чернігівським полковником порівняно пізно – допіру 1706 р., за кілька років до виступу Мазепи. Він був вірний цареві, проте надто розумний і незалежний, аби Петро І зробив його наступним гетьманом, побоюючись, що «з нього може вийти новий Мазепа». Тож за благословення царя гетьманом обрали слабшого кандидата – стародубського полковника Івана Скоропадського, тоді як Полуботка лише винагородили наданням нових земель. До них увійшло містечко Любеч і дві тисячі селянських дворів – основа неабияких Полуботкових статків і джерело легенди про золото гетьмана. Коли 1722 р. Скоропадський помер, Полуботок знову не став гетьманом. Цього разу не було й нових земельних надань, ба, цар взагалі скасував інститут гетьманства, замінивши його Малоросійською колегією.

Полуботок, якого вже було обрано на гетьманство без дозволу царя, був вражений, але не втратив надії на відновлення гетьманства та колишніх свобод. До нього долучилася й решта козацької еліти, котра чинила опір владі Колегії, обурювалася запровадженими нею новими податками та вимагала відновлення гетьманства, а також повернення давніх прав і привілеїв, гарантованих козакам від часів Богдана Хмельницького і підтверджені

¹ Лазаревський А. *Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Кошиским?* // Основа. 1861, № 8. С. 9–13.

них самим Петром І. Коли Полуботок у 1723 р. очолив старшинську делегацію, яка вирушила до Санкт-Петербурга на вимогу царя, він спробував скористатися нагодою, щоб повернути принаймні частину втрачених вольностей. Цар натомість наказав арештувати Полуботка й осіб, котрі його супроводжували, а до Гетьманату відправили комісію для розслідування ситуації. Полуботок помер у казематі у грудні 1724 р., трохи більше ніж за рік після арешту і за якихось кілька тижнів до смерті самого Петра І. Після відновлення гетьманства 1727 р. Полуботок увійшов до української традиції як мученик за справедливую мету і символ козацької перемоги – не у відкритому повстанні, подібно до Мазепи, а шляхом упертої протидії імперській владі¹.

Тож не дивно, що Полуботок став одним із найбільших героїв *«Історії Русів»* – історичної оповіді, яка відобразила почуття, симпатії та сподівання нащадків провідних козацьких родів Гетьманату. Підґрунтя Полуботкового міфу існувало задовго до появи *«Історії Русів»*, проте саме тут було додано ключові елементи, котрі перетворили чернігівського полковника на чи не найпозитивнішого козацького героя з часів Богдана Хмельницького. Які ж ключові риси гетьмана та його політики так привабили автора *«Історії Русів»*? Він підсумував це у промові, вкладеній у уста Полуботка в мить його арешту Таємною Канцелярією – найненависнішим з імперських владних інститутів. Полуботок начебто сказав цареві:

Провина, на нас стягувана, є лише повинність наша, і повинність свята, у всіх народах так шанована, а жодним чином не заклопотана і до осуду не належна. Ми просили і просимо іменем народу свого про милість до отчизни нашої, несправедливо гваної і без жалю пљондрованої, просимо поновити права наші і привілеї, урочистими договорами затверджені, що їх і ти, Государю, декілька разів потверджував. [Далі Полуботок нібито наголошував, що його співвітчизники. – С. П.] ... вкинуті в найтяжче рабство і змушені платити данину ганебну й незносну, рити лінії та канали і осушувати непролазні багнища, угноючи все те тілами наших мерців, що впали цілими тисячами од тягот, голоду та клімату. Всі тії злигодні й скорботи наші довершило, нарешті, й нинішнє правління наше. Урядники Московські, що панують над нами і не знають прав та звичаїв наших і майже неписьменні, відають тільки те, що їм вільно робити усе, не займаючи лише душі наші².

Отже, Полуботок постає передовсім як речник свого народу і захисник його законних прав. Інтереси народу та батьківщини є в його промові та-

¹ Про Полуботка див.: Модзалевський В. *Павел Полуботок*. СПб., 1905; Ohloblyn O. *Polubotok, Pavlo* // *Encyclopedia of Ukraine*. Vol. 4. Toronto, 1985. Р. 137. Про політичну ситуацію в Україні перших десятиліть XVIII століття, див.: Горобець В. *Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І*. К., 1998.

² Тут і далі цит. за перекладом Івана Драча: *Історія Русів*. К., 1991. С. 287.

кими ж важливими, як і в наведених в *«Історії Русів»* промові гетьмана Мазепи напередодні повстання. Утім, Полуботок, на противагу до Мазепи, не підняв повстання, а звернувся до царя із проханням, намагаючись примирити суперечливі лояльності щодо свого народу і свого правителя. Вірячи, що таке порозуміння можливе, він просив, аби цар скасував нові податки і накладені на козаків повинності, а також ліквідував Малоросійську колегію, очолювану великоросійськими офіцерами. Судячи з відомого тексту вимог козацької делегації, це мало сприяти відновленню інституту гетьманства. Аргументи Павла Полуботка ґрунтувалися на його вірі у те, що джерелом легітимності є не тільки монарх, а й народ-нація.

Важливий Полуботків аргумент, повторений на початку і наприкінці промови, стосувався його розуміння прав та обов'язків правителя, який не повинен ставати над законами:

Бачу, Государю, і розумію, — починає гетьман, — з якого джерела зачерпнув Ти злість тую, що не властива серцю Твоєму і не пристойна характерові Помазаника Божого. Правда і лагідність, суд і милість суть єдине добро всіх Монархів світу сього, і закони, що кермують усім взагалі людством і охороняють його від усякого лиха, є точне зеркало Царям і Володарям на їхнє становище і поведінку, і вони перші наглядачі та охоронці їм бути повинні. Звідкіля ж походить, що Ти, о Государю, ставлячи себе понад закони, мордуєш нас єдиною владою своєю і кидаєш у вічне ув'язнення, загорнувши до скарбниці власне майно наше? ¹

Гетьманова відповідь на власне питання про причини неналежної поведінки царя дуже проста. Провина лежить на радниках правителя, передовсім на Олександрові Меншикові:

Отож, будши ми оточені звідусіль переслідуваннями й напастями, до кого іншого вдаватися маємо з воанням своїм, як не до Тебе, Августійший Монарху? Ти добродій наш і споручитель за благо наше. Але злоба улюбленця Твого, непримиренного ворога нашого і месника, одвернула Тебе з путі істини і паскудить царювання Твоє ².

Полуботкова промова не була винаходом автора *«Історії Русів»*. Тексти, подібні до наведеного в *«Історії Русів»*, почали циркулювати Україною задовго до появи цього історичного нарису. Промова набула такої популярності, що фрази з неї вміщували на портретах Полуботка, котрі висіли в домівках еліти Гетьманату аж до перших десятиліть ХІХ ст. За Дмитром Бантишем-Каменським, котрий бачив їх під час роботи над *«Історією Малоросії»* наприкінці 1810-х рр., цитата звучала так: «Вступаю-

¹ Драч І. *Історія Русів*. К., 1991. С. 286–287.

² Там само. С. 287.

чись за отчизну, я не боюсь ні кандалів, ні тюрми і для мене лучше найгіршою смертю умерти, як дивитись на повсехню гибель моїх земляків»¹.

Завдяки Бантишу-Каменському цей напис у XIX ст. став дуже відомий. Його, зокрема, цитував і згаданий вище Гіляровський. Імовірно, що наведеному Бантишем-Каменським фразу було взято з повнішого варіанта промови. Про його існування свідчить текст промови Полуботка, наведений в «*Анналах*» Жана-Бенуа Шерера – книжці, яка вперше з'явилася друком у 1788 році. У французькому перекладі з української (очевидно, через російську) цей уривок звучав так:

Я знаю, що на мене чекають кайдани і що мене, за руським звичаєм, кинуть у жахливу темницю, щоб я там помер з голоду. Але мене це не турбує, бо я говорю від імені моєї батьківщини. І хай краще я помру найлютішою смертю, аніж побачу страшне видовище повної загибелі мого народу. [Je sais que les fers m'attendent, & qu'enfermé dans les horreurs d'un ténébreux cachot, on me laissera mourir de faim selon l'usage des Russes; mais peu m'importe, je parle pour ma patrie, & je préfère volontiers la mort la plus cruelle a l'affreux spectacle de voir la ruine totale de ma nation.]²

Як бачимо, «земляки» з напису на портреті у французькій версії Шерера перетворилися на «народ-націю», однак у цілому обидва фрагменти настільки подібні, наскільки це можливо за таких обставин. Текст напису, судячи з його мовних ознак, передував тексту Шерера. Оскільки текст Шерера розлогіший, аніж фраза на портреті, то логічно припустити, що обидва тексти мають спільне джерело, яке ходило по руках до появи у 1788 р. книжки Шерера. Ще певнішим можна вважати зв'язок між «*Анналами*» Шерера та «*Історією Русів*». Судячи з лексичних та структурних збігів, уміщену тут промову Полуботка було запозичено з Шерера. Це особливо помітно, якщо порівняти два варіанти останнього абзацу промови. За автором «*Історії Русів*», Полуботок каже: «Я знаю, що на нас чекають кайдани і понурі в'язниці, де виморять нас голодом і утисками за звичаєм московським». Анонімний автор «*Історії Русів*» і в цьому фрагменті, і в решті промови не відступив від прототипу, але двозначний «руський звичай» Шерера замінив «московським».

¹ Бантыш-Каменский Д. *История Малой России*. М., 1822. Т. 4. С. 64–65.

² Scherer J.-B. *Annales de la Petite-Russie; ou histoire des cosaques-saporogues et des cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie*. Vol. 2. Paris, 1788. P. 207–208. Українську версію наведено за перекладом В. В. Коптілова: Шерер Ж.-Б. *Літопис Малоросії*, або *Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії*. К., 1994. С. 284. Про паралелі між працею Шерера та «*Історією Русів*» див.: Оглоблин О. *Annales de la Petite-Russie Шерера й «Історія Русів»* // Науковий збірник Українського вільного університету. Мюнхен. 1948. С. 87–94; Дзира І. *Вплив літопису Малоросії Жана Бенуа Шерера в Історії Русів* // Проблеми історії України XIX –початку XX ст. 2003, № 6. С. 412–425.

Що ж анонімний автор додав, і чи взагалі додав, до Шерерової версії промови Полуботка? У Шерера не було аргументів на користь етнічної спорідненості козацької Русі та царської Московії, зате в *«Історії Русів»* їм надано особливе місце. У Шерера немає також історичних аргументів, зокрема згадок про вірну службу козаків цареві від моменту добровільного підкорення Росії аж до Північної війни та перемоги Петра I над Карлом XII. Автор *«Історії Русів»* вкладає в уста Полуботка такі слова:

Народ наш, бувши одноплемінний і одновірний твоєму народові, підсилив його і звеличив царство Твоє добровільною злукою своєю в такий час, коли ще в ньому все було в стані немовляти і виходило з хаосу каламутних часів і майже мізерії. І сіє одно недовліло б йому погубити у вас мзди своєї; але ми з народом своїм не переставали, опріч того, багато допомагати вам усім в усіх військових рушеннях і здобуттях ваших, і, не кажучи про Смоленщину та Польщу, одна Шведська війна доводить безприкладну ревність нашу до Тебе і Росії. Бо всім відомо, що ми самі цілу половину армії шведської вигубили на землі своїй і в оселях наших, не піддаючись при тому ні на які зваби та спокуси і давши Тобі спромогу переважити дивовижну мужність і одчайдушну хоробрість шведів; але за те стягнули на себе саму зневагу та лютість і, замість подяки та нагороди, вкинуті в найтяжче рабство ¹.

У Шереровій версії промови немає розрізнення між добрим християнським монархом і лихим азійським тираном, яке наявне в *«Історії Русів»*. Шерерів Полуботок уже мислить у категоріях національного, наголошуючи на «національних» правах та загрозі знищення, що нависла над його народом, але не спирається у своєму дискурсі на топос «азійської тиранії», як це робить Полуботок з *«Історії Русів»*. Тут Полуботок, хоч і знімає з царя пряму відповідальність за несправедливі вчинки, та все ж не звільняє його від вини цілковито. Ця поведінка, навіть якщо провина за неї лежала на поганих радниках, не узгоджувалася із вимогами до просвітленого монарха: «Поневолювати народи і володіти рабами та невільниками є справа Азіатського тирана, а не Християнського Монарха, який мусить славитися і направду бути верховним батьком народів» ².

Дещо відмінним постає у двох варіантах промови Полуботків «націоналізм». Полуботок *«Історії Русів»* так само, як його Шерерів попередник, уболіває за свій народ, але він також нагадує читачеві про спорідненість козацької України з Московією. З одного боку, Полуботок називає не «руським», а «московським» звичай катувати й убивати в'язнів, себто розрізняє у такий спосіб добру Русь і погану Московію. З іншого боку, він

¹ *Історія Русів*. С. 287.

² Там само. С. 287–288.

наголошує на етнічній і релігійній спорідненості українців і росіян, чого не було у Шереровій версії. Витоки цих «поправок» у Полуботковій промові слід шукати в національних та політичних поглядах автора *«Історії Русів»*. Ідея близькості між русами й московитами, а також концепція важливості послуг козаків Російській імперії є в цьому творі наскрізними мотивами, тож автор охоче залучає їх і до тексту Полуботкової промови. В інших розділах *«Історії Русів»* зустрічаємо й згадки про начебто велику роль козаків у перемозі над шведською армією в 1708–1709 рр. Трапляється й протиставлення європейських/християнських та азійських/варварських цінностей.

Павло Полуботок і, відповідно, автор *«Історії Русів»* постають із тексту гетьманової промови перед царем як послідовники теорії Жана Бодена про божественне право королів¹, а отже, – як прихильники абсолютної монархії. Наслідуючи Аристотеля і Бодена, автор *«Історії Русів»* пов'язує деспотію з азійськими монархіями. У європейських, або християнських, монархіях за умови деспотичного правління монарха, який зазіхає на свободи та майно своїх підданих, вони можуть мати справедливі претензії до монарха та його правління, однак судити володаря належить лише Богові, тоді як піддані мусять просити чи благати, проте не бунтувати. Отже, коли Полуботок завершує свою промову прямою погрозою цареві, йдеться не про повстання, а про Вищий Суд, котрим царя буде покарано після смерті: «...поки ще живу, кажу Тобі правду, о Государю, що прийдеться складати Тобі звіт неодмінно перед Царем усіх царів, Всемогутнім Богом, за погибель нашу і всього народу»².

Герої післямазепинської України обирали не повстання, а ув'язнення і смерть. Справедливість тверджень покараного за виступ проти царя Полуботка автор *«Історії Русів»* не ставить під сумнів: теорія абсолютної влади монарха Жана Бодена залишилася єдиною зброєю у боротьбі проти абсолютної влади російського царя. Для читачів *«Історії Русів»* загибель гетьмана мала підтвердити моральну силу його тез. Сцена *«Історії Русів»*, яка справляла найбільше враження на читачів у XIX – на початку XX ст., стосувалася уявних відвідин Петром I ув'язненого гетьмана напередодні його смерті. Саме ця сцена надихнула Василя Волкова на створення картини, що так вразила Гіляровського. Якщо вірити авторові *«Історії Русів»*, цю сцену він запозичив із усної традиції:

¹ Про погляди Бодена див.: Sommerville J. *Absolutism and Royalism // The Cambridge History of Political Thought, 1450–1700* / Ed. J. H. Burns. Cambridge, 1991. P. 347–373; Poe M. *A People Born to Slavery // Russia in Early Modern European Ethnography, 1576–1748*. Ithaca; New York; London, 2000. P. 151–156, 169–170.

² *Історія Русів*. С. 288.

Про смерть Полуботкову переказ залишив таку пам'ятку, що коли, будиши він хворий, почув смерть свою і просив у в'язничних приставів закликати до нього священика, а вони про те дали знати Государеві, то Государ приходив до нього попрощатися, і він сказав йому: «Я неприязні до Тебе ніколи не мав і не маю і з тим помираю, яко християнин. Вірю несумнівно, що за невинне страждання моє і моїх близьких будемо судитися од спільного й нелицемірного Судді нашого, Всемогутнього Бога, і скоро перед Нього обидва станемо, і Петро з Павлом там розсудяться». І справді, Государ незабаром після того, а саме Січня 28 року 1725-го, помер¹.

«Історія Русів» – це єдине джерело, де змальовано прихід Петра I до помираючого Полуботка. На відміну від Полуботкової промови, цей мотив аж до появи «Історії Русів» не був в Україні відомий чи принаймні популярний. Оповідь про нього могла походити від представників роду Полуботків, адже царські відвідини напередодні смерті наказного гетьмана і Полуботкова «реабілітація» під час цього візиту відповідали їхнім інтересам навіть більше, аніж інтересам народу, за який він начебто помер, виправдали Павла Полуботка та його справу з погляду монархічного дискурсу християнської імперії, хоча сам епізод у строгому сенсі не був політичним: за автором «Історії Русів», Полуботок гине як справжній пророк і добрий християнин, а не як політичний лідер. Він передбачає майбутню оцінку Павла і Петра як особистостей, а не як очільників, відповідно, народу й імперії; згідно з таким тлумаченням царя буде засуджено за те, що він зробив з Полуботком та його найближчим оточенням, а не за те, що він учинив із народом.

Опис відвідин Петром умираючого Полуботка слід оцінювати, однак, не в ізоляції, а в тісному зв'язку з текстом гетьманової промови. Полуботок, чия моральна вищість Петро I начебто визнав, постає на сторінках «Історії Русів» як втілення ідеального козацького героя, а також єдиного типу героя, що ним могли відкрито захоплюватися козаки та їхні нащадки у Російській імперії: наказний гетьман готовий померти за козацькі вольності, проте не повстає проти царя, передаючи на Божий суд вирішення, хто у його протистоянні з Петром I був правий, а хто неправий. Міф Полуботка, популяризований «Історією Русів», істотно відрізнявся не тільки від міфу про гетьманське золото, що його відродили бурхливі події здобуття української незалежності 1991 р., а і від міфу, засвоєного на підставі «Історії Русів» Володимиром Гіляровським та його російськими й українськими сучасниками.

З англійської мови переклала Ярослава Стріха

¹ Історія Русів. С. 289.